

Розділ II

АРХІТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

УДК 75.052(477.87)«14/15»

С.Б. ЮРЧЕНКО

Відень – Великі Береги: шляхи мистецьких інфільтрацій в архітектурі Закарпаття доби пізнього середньовіччя*

В статті розглядається вплив віденської архітектури кінця XIV – початку XV ст. на зодчество Закарпаття.

Ключові слова: костюль, готика, архітектура.

Готичне сакральне зодчество Закарпаття як окреме явище в історії української архітектури не привертало уваги дослідників. Більшість готичних пам'яток ще й досі не введені до наукового обігу, не проведено їх системно-порівняльний аналіз стосовно виявлення стильової взаємозалежності, що дозволило б класифікувати наявний матеріал на певні формальні групи та визначити їхню відповідність хронологічно паралельним стильовим явищам Середньої Європи.

Автором даної розвідки виявлено кілька таких об'єднаних спільними прикметними рисами груп, одній із яких і присвячено дане дослідження.

Село Великі Береги (стара назва – Берг) знаходиться на території сучасного Берегівського району Закарпатської області.

Воно відоме в історії з доби середньовіччя. Поселення виникло орієнтовно у XII ст. В XIII ст. сюди було перенесено столицю Боржавського комітату, після чого він став називатися Березьким. Наприкінці XIV – на початку XV ст. ці землі, котрі крім поселення Берг, включали близько 900 га орної землі, 300 га дубового лісу та 600 га луків. Про це довідуємося із судової справи 1409 р., яку вів король Сигізмунд проти свого сусіда – мукачівського герцога Федора Коріатовича.

* Складаю щиру подяку єпископу Реформатської Церкви Закарпаття Олександрові Зан-Фаб'яну за зичливу підтримку й усебічне сприяння під час огляду та обмірів реформатських церков.

Загальний вигляд храму у Великих Берегах із півдня

У 1427 р. м. Берег отримав Георгій Бранкович [1]. На початку XVI ст. адміністративний центр комітату було перенесено до Лампрехтгази, яка після цього стала називатися Бергесасом.

Колишній костюль знаходиться в центрі села й використовується зараз громадою Закарпатської Реформатської Церкви.

Це один із не багатьох точно датованих середньовічних храмів регіону. На замковому камені східної траві пресбітеріуму є латинський датуючий напис: «Erexit Anno Domini MCCCCVI», тобто «засновано року Божого 1406».

У плані колишній костюль однонавовий, із виділеним пресбітеріумом. Вежа із заходу добудована у 1817–1824 роках [2], великий об'єм із півдня ще пізніше – у першій половині XX ст. [3]. Вигляд храму після зведення дзвіниці можна бачити на малюнку, зробленому в 1875 р. Т. Легоцьким [4]. Нава прямокутна, зі співвідношенням сторін у плані 2:3. Пресбітеріум складається з чотирьох травей, три з них прямокутні, одна – східна – має 4 грані. Завдяки такому плану на головній просторовій осі пресбітеріуму знаходиться простінок, а не вікно. Цей прийом є характерним для пізньої готики. У Великих Берегах маємо найбільш ранній зі збережених на території України храмів із таким закінченням східної частини. Пізніше, в XVI–XVII ст., цей елемент зазнав певного поширення в Галичині та на Волині, ілюстрацією чого можуть слугувати костюли францисканців у Кременці та Шумську, домініканський і фарний костюли в Мостиськах, храм у Новосілці (всі датовані першою половиною XVII ст.).

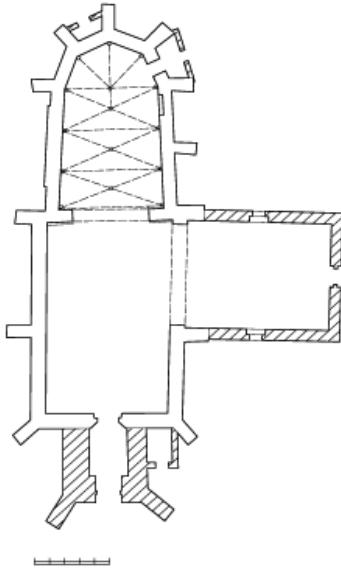

Замковий камінь із датою – 1406 рік

До північної стіни вівтарної частини приєднала закрестія, від якої лишилися лише частини поперечних стін, обтесаних до рівня контрфорсів.

Фасад має витягнуті пропорції, вікна завершені стрілочастими арками. Підвіконний карниз відсутній.

Інтер'єр нави має плоске перекриття. Пресбітеріум перекрито склепіннями на нервюрах. Два східні замкові камені склепіння з'єднано поздовжнім ребром. Такий мотив, що отримує розповсюдження в костюлах України

План костюлу у Великих Берегах

Альбрехта III – герцога Леопольда III, якому на той час належали Нижня Австрія, Штирія, Каринтія й Тіроль. Але найбільшу славу майстру принесла участь у спорудженні двох віденських будов. Перша із них – це нижні частини південної вежі собору Святого Стефана. Під 1395 р. «майстер Міхаел» згадується як керівник всієї «фабрики». Збереглися навіть його авторські креслення склепінь, датовані кінцем XIV ст.

Останньою роботою М. Хнаба вважається нава костюлу Марія ам Гештаде. Тут він зводив навовий корпус. Саме під час будівництва цього костюлу

Північний фасад пресбітеріуму

у XVI ст. (костюл у Жидачеві), у Великих Берегах застосовано вперше.

Проте, найбільше зацікавлення викликає вирішення місць опори п'ят готичних нервюр: ребра спливають вниз і зливаються із циліндричними стовпчиками. Кожний стовпчик підтримується внизу консольками колінчастої форми.

В архітектурній практиці центральноєвропейського середньовіччя відомий лише один майстер, який застосовував подібний мотив – Михайло Хнаб із Відня.

Михайло Хнаб – перший відомий зодчий Австрії. Походив із міста Віннер-Нойштадт. Певний період часу він працював для герцога Альбрехта III – управителя земель уздовж р. Еннс. Для нього він, зокрема, збудував замок Вассербург у Лаксенбурзі, а в 1384 р. інший замок – Вольфарт фон Шварцензее. Зодчий приймав участь у зведенні бургу у Віннер-Нойштадті для брата

костюлу зодчим використано колінчастої форми консольки для п'єдесталів скульптур, подібні до тих, які можна бачити у Великих Берегах [5]. Помер М. Хнаб у 1399 р.

Такий збіг архітектурних деталей двох віддалених одна від одної пам'яток на перший погляд виглядає випадковим. Прояснити ситуацію допоможе інша закарпатська пам'ятка – костюл у Береговому.

Колінчаста консоль склепіння пресбітеріуму Обидва об'єкти поєднують, насамперед, спільні форми порталів. У Великих Берегах західний портал має профіль, що складається з двох жолобків і двох виступів – півкруглої та грушоподібної форми. Обидва виступи мають унизу цоколи, причому один із них повторює форму виступу в дещо збільшеному вигляді, а другий, теж розширений, оформлений канелюрами. В місцях переходу додано горизонтальні пояски.

Цілком ідентичні за формою цоколів бачимо й на північному порталі костюлу в Береговому. Портал більший і має 4 жолобки та 3 профілі, два з яких грушоподібні.

Цоколи в такому наборі не зустрічаються більше ніде в Закарпатті.

Формальна спорідненість двох порталів дозволяє впевнено говорити, що вони витесані в одній майстерні. Таким чином, обидва костюли будувалися однією артільлю.

Берегове (тоді Лампрехтгаза) було королівською власністю. Особливою прихильністю місто користувалося у королеви Єлизавети. Її духівником був ксьондз Янош – настоятель берегівського костюлу [6]. Можливо завдяки ініціативі цього ксьондзу й розпочалося будівництво нового мурованого храму. В 1370-ті роки – ще за життя королеви – було освячено вітвар на честь її святої патронеси – Єлизавети. Закінчення будівництва припадає приблизно на 1418 р. – період правління зятя Єлизавети, короля Сигізмунда Люксембурзького.

За час подальшого існування костюл у Береговому зазнав кількох перебудов, із яких найбільш масштабними були дві: початку XVI та середини XIX ст.

Про першу перебудову свідчать датуючі написи – 1518 р. на вікні пресбітеріуму та 1522 р. на південному порталі [7]. Стильові форми масверків і порталів характеризують останню фазу існування готики в Україні. Масверки симетричні, стрілчасті форми замінюються півкруглими, що свідчить про поступову зміну естетичних уподобань.

З 1686 р. костюл стояв без даху. В 1755 р. ксьондз Янош Яндрашич звернувся до короля за допомогою щодо відбудови храму [8]. Проте справа затяглася, і лише в 1829 р. ужгородським архітектором Андреасом Турнером був розроблений проект перебудови, який затверджено в 1837 р. помічником проповідника Альбіном Тішлером [9]. Відбудовчі роботи продовжува-

Західний портал костюлу у Великих Берегах

лися до 1846 р. на кошти, виділені графом Шьонборном [10]. Цікаво, що це ледве чи не перша неготична перебудова середньовічного храму на території України. Загальна побудова симетричного фасаду, деталі, елементи композиції мас мають ще всі ознаки пізнього класицизму.

Як відомо, Єлизавета була фундаторкою багатьох споруд у королівстві [11]. Серед них чільне місце посідав, напевно, замок у Буді [12]. Сигізмунд завершив це будівництво. На жаль, замок не зберігся – був зруйнований під час турецької навали. В результаті розкопок, що здійснювалися в ХХ ст., виявлено нижні частини стін та значну кількість кам'яного архітектурного декору, згрупованого потім у хронологічному порядку. Один із елементів представляє собою нижню частину порталю, що скомпонована із

двох типів цоколів – знайомих вже нам канельованого та грушоподібного.

Беручи до уваги, що в Буді та в Береговому маємо одного фундатора, а також часову близькість, логічним буде зробити висновок про те, що обидва будівництва велися одними й тими ж майстрами. Очевидно, що ця придворна будівельна артіль зводила й костюл у Великих Берегах.

Пошуки в Закарпатті інших слідів діяльності цієї артілі не дали результатів. Можливим її доробком міг бути заснований Єлизаветою монастир паулінів у Нижніх Реметах поблизу Великих Берегів. Але, на жаль, він не зберігся; лишилися тільки пивниці, які зараз засипані землею, тому судити про його стилістичні риси без здійснення археологічних досліджень неможливо.

Місто Буда, не зважаючи на те, що воно було столицею королівства, того часу не мало оформленого цеху мулярів, тому будівельні роботи виконувалися, здебільшого, запрошеними майстрами.

В епоху середньовіччя необхідною умовою створення цеху (тобто сталої будівельної організації, що постійно знаходилася в місті) було довготривале та значне за обсягами будівництво. Як правило, це був міський собор. Для обслуговування такої будови і створювався цех. Менші міста користувалися переважно послугами майстерень із більших. У Буді не було такого грандіозного і тру-

Північний портал костюлу у Береговому

цехів. Цікаво, що за віденським, окрім території Австрії, закріплювалася територія всього Угорського королівства [13].

Як справедливо зазначають дослідники, писаним правилам передували правила неписані, звичаєві. І часто цехові статuti й інші документи лише фіксують на папері давно усталені звичаї, а не створюють нову ситуацію. Тому можна думати, що такий «розподіл» був лише констатацією давно існуючого стану речей. Тож, для українського Закарпаття був також актуальний вплив Відня. Цікаво, що в готичній архітектурі Словаччини, що теж входила територіально

Фрагмент північного portalу костюлу у Береговому

домісткого будівництва як, наприклад, собор Св. Стефана у Відні чи собор Св. Віта у Празі, відтак, не було й передумов для створення мулярського цеху.

Найближчим до Буди великим центром був Відень. Своя неповторна школа, замішана на формах північноіталійського зодчества, тут виникла ще в романський період. У Нижній Австрії збереглося й дотепер чимало її представників.

Історик Карл Гайдельофф, що видав у 1844 р. книгу «Будівельні артілі середньовіччя в Німеччині», наводить цікавий документ, датований 1459 р. Це «Порядок мулярів», укладений представниками головних мулярських цехів Центральної Європи – з Праги, Відня, Регенсбурга тощо – на з'їзді, що відбувся у Страсбурзі. В ньому, між іншим, закріплюється фактичний розподіл сфер впливу

до складу Угорського королівства, такий вплив констатовано вже у мистецтвознавчих роботах 1960-х років [14]. Деякі з формальних засобів словацьких пам'яток є буквальною запозиченням із мистецького арсеналу віденських будівничих [15].

Аргументомна користь висловленого припущення є також факт особистих зв'язків Сигізмунда Люксембурзького з герцогами –

правителями Австрії. Після смерті короля, Альбрехт V (онук Альбрехта III) одружився з дочкою Сигізмунда і став королем Угорщини [16].

Таким чином, для Закарпаття Буда стала своєрідним ретранслятором мистецьких впливів, що йшли з Відня. Обидві українські пам'ятки є прикладами певної пізньоготичної архітектурної школи й свідчать про причетність України до мистецьких процесів, що відбувалися в центральноєвропейському регіоні.

Джерела та література

1. *Lehoczky T.* Beregvarmegye monografija. – Ungvar, 1881. – К. 1. – С. 78.
2. *Deschman A.* Karpatalja muemlekei. – Budapest, 1990. – С. 131.
3. Karpataljai reformatus templomok. – Ungvar ; Beregszasz, 2000. – С. 58.
4. *Deschman A.* Op. cit.
5. *Binding G.* Meister der Baukunst. Geschichte des Architekten- und Ingenieurberufes. – Darmstadt, 2004. – С. 105–106.
6. *Lehoczky T.* Op. cit. – С. 94–95. Schematismus cleri almae dioecesis Szathmarinensis ad annum Jesu Christi 1864. – Szathmari, 1864. – С. 111.
7. Karpatalja templomai. Romai katolikus templomok. – Ungvar, 1997. – С. 6.
8. *Lehoczky T.* Op. cit. – с. 120.
9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1985. – С. 170. Автори статті помилково вважають ксьондза Альбіна Тішлера (його тут названо Т. Олбін) архітектором, що склав проект реконструкції костьолу.
10. *Lehoczky T.* Op. cit. – С. 121.
11. *Sniezynska-Stolot E.* Queen Elizabet as a patron of architecture // Acta historiae artium. – Budapest, 1974. – Т. 20. – С. 13–36.
12. *Buzas G.* Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda (die Epoche von Ludvig dem Grossen und Sigismund) // Acta historiae artium. – Budapest, 1997. – Т. 39. – С. 87–90.
13. *Heideloff K.* Bauhütte des Mittelalters in Deutschland. – Nürnberg, 1844. – С. 37.
14. *Bures J.* Problem klenby Bratislavskeho domu // Zo starsich vytvarnych dejin Slovenska. – Bratislava, 1965. – С. 70.
15. *Schurer O., Wiese E.* Deutsche Kunst in der Zips. – Brunn ; Leipzig ; Wien, 1942. – С. 45.
16. *Цольнер Е.* Історія Австрії. – Львів, 2001. – С. 131–132.

В статье рассматривается влияние венской архитектуры конца XIV – начала XV вв. на зодчество Закарпатья.

Ключевые слова: костёл, готика, архітектура.

In article influence of the Viennese architecture of the end 14 – the beginnings of 15 centuries on architecture of Zakarpattya is considered.

Key words: church, Gothic, architecture.